

that Kraus had at hand at the time. As he notes, this provided an opportunity for both Kraus and Kellgren to do some extensive and serious polishing over the next years, and this in turn led to continual tinkering with the material. In truth, Naumann's opera was the only one available that would have been appropriate, since it is loaded with the sort of stage effects, including earthquakes, battles, etc. that would have shown off the new opera house at its best. He misses the point that both Müller and her husband, a principal violinist, did leave abruptly, and the sort of musical writing specifically for her voice would have been affected; the remaining singers Lovisa Augusti and Franziska Stading were neither appropriate cast members for her role in *Aeneas*, but they could perform well those of Zulma and Cora. Moreover, it was clear from early sketches for the sets that the technical production issues were well-advancing in February when Kraus wrote his parents. In other words, both composer and librettist were well-aware of the 'reasons,' even though it gave them enough time to revisit the work. Second, his discussion of Kraus as an opera composer is rather superficial at times, with barely a page devoted to companion pieces. For example, he doubts that any of the duodrama *Zélie* was even set. Maybe and maybe not, but the surviving text, complete in its entirety, is clearly a fair copy intended for printing. This Dufner notes, although he errs in thinking it comes from the Handbibliothek of Gustav; the documentation itself notes that it was purchased in the early twentieth century from an auction house, whereas the Handbibliothek itself remains more or less intact in Uppsala and the Riksarkiv. The fact that it appears as a *Druckvorlage* fair copy is implication enough that the work would have been at the very least underway and intended for performance, but as it was in French, the French troupe would have been the appropriate venue, like Kraus's indisputable one-act *Le bon Seigneur*. Finally, in terms of the musical sources for Act V, the

Illustration V.2 clearly shows the insertion of Haeffner's 1799 finale in the handwriting of Friedrich Ficker, but Dufner does not seem to note at the margins there and later that an entire choir of manuscript pages has been excised (further indicated by the cross-outs on the left hand page of the illustration. Going back to the original parts probably copied out around 1791–1792, the missing pages are easy to reconstruct. Contrary to Dufner's comment that 'die originale, kurze Chorfassung kann trotz der nicht überlieferten Gesangsstimmen recht gut erschlossen werden,' the vocal parts do in fact exist, as do all but the viola and bass parts of the original finale. Moreover, from the missing recitative of Jupiter and the final chorus 'Ljusets magter af er lag' are note-for-note glosses on the final movements from *Proserpin*, allowing a full reconstruction to be done without resorting to 'hinzukomponieren,' as Dufner states.

Such issues abound in this dissertation, and for the most part those that are debatable are ones that are equally as subjective and opinionated. This does not, however, detract from the value of this book. It is a first comprehensive overview of a monumental and yet problematic work by Kraus, one that in many ways defines him and his style. Dufner has done an admirable job in outlining the many facets of this opera, and because there is still much to discover about this, including the unfolding information about its inception and transmission, it can serve as a useful step for further research.

Bertil van Boer

Daniel Johansen, *Da makten fikk et ansikt: Den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660–1746*, NTNU - Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet (Trondheim: NTNU-trykk, 2014). 357 s.

Hur europeiska kungamakter gestaltade och iscensatte maktanspråk under 1600-talets andra hälft och fram till perioden som föregick den franska revolutionen, är ett väletablerat och stort internationellt forskningsfält. En forskningsavdelning inom fältet, till vilken denna avhandling hör, intresserar sig i synnerhet för hur kungliga envälden skapade förutsättningar för sitt eget styrelseskick och förmedlade dessa anspråk genom bland annat ceremonier, konst och arkitektur.

Johansen vill visa hur den danska kungamakten iscensatte övergången från valkungadöme till envælde under 1660-talet, för att sedan kronologiskt följa hur denna iscensättning organiserades i den offentliga propagandan fram till år 1746. Perioden är enligt författaren välvald eftersom det var den epok då Danmark-Norge uppvisade det tydligaste exemplet på envælde i hela Europa. För att belysa det dansk-norska enväldets särpräglighet jämför Johansen dess iscensättning med den som skedde i Frankrike och England under 1600- och 1700-talet. Orsaken till att dessa två länder har valts för gestaltande komparationer är att de liksom Danmark-Norge införde enväldigt styrelseskick under 1660-talet, samt att de tre länderna enligt författaren var de länder i hela Europa som mest konsekvent använde kungaporträtt som medel för politisk kommunikation. Enligt Johansen bestod innehållet i det dansk-norska enväldets iscensättning av en successiv förskjutning från en svåräst mytologisk och allegorisk gestaltning av kungamakten, till en mer personlig och lättbegriplig där allmänheten kunde känna igen den avbildade konungen i det offentliga rummet.

För att gestalta denna offentliga iscensättning undersöker Johansen permanenta, offentliga kungaporträtt och monument under den avgränsade perioden. Dessa gestaltningar skall enligt författaren inte analyseras som enskilda estetiska enheter, utan som delar i ett större system som verkade för att iscensätta enväldet genom meningsskapande symboler i en tidig

offentlighetssfär. För att möjliggöra en analys av den permanenta iscensättningens politiska funktion och syfte använder sig Johansen av semiotisk analys och konstsociologi, detta för att möjliggöra att konstverk betraktas som meningsbärare och inte enbart estetiska objekt. Författaren ansluter sig med eftertryck till Peter Burkes analys av Ludvig XIV:s konstpolitik och praktik för att gestalta enväldet och kungamakten, en författare som utgör en av de främsta källorna i studiens komparation med Frankrike. Materialet sträcker sig dock bortom det som med rättvisa kan beskrivas som permanenta kungagestaltningar i offentliga rum, och innefattar bland annat mynt, medaljer, etsningar och gjutjärnsspisar med kungaporträtt. Detta görs enligt författaren för att kunna sätta det offentliga bildbruket i perspektiv.

Begreppet offentlighet genomsyrar både avhandlingens syfte och avgränsningar, varför författaren väljer bort offentliga ritualer och konstnärliga interiörer i byggnader som offentligheten inte hade tillgång till. Med utgångspunkt i publikens engagemang och enväldets uppfordrande iscensättning i det offentliga rummet vill Johansen besvara i vilken grad det fanns en offentlighet som kan belysas genom förändringarna av det politiska språkbruket.

För att analysera det offentliga rummets förändring ansluter sig författaren till Jürgen Habermas begrepp om representativ och borgerlig offentlighet, där den representativa offentligheten enligt Johansen gestaltas av kungamaktens monopol på självupphöjelse genom visuella monument och arkitektur. Synen på det offentliga rummet hos de som befolkade det förändrades enligt Johansen markant under 1500- och 1600-talet, varför det blev viktigare för kungamakten att gestalta sig för de seende. Den betraktande offentligheten blev statister i enväldets synliggörande av sociala hierarkier mellan kungamakt och offentlighet, vilket enligt författaren uppfyller Habermas principer om representativ offentlighet. Den ökande omfattningen av tilltalade genom en-

väldets etablering i det urbana offentliga rummet, innebar enligt Johansen att kungamakten successivt knöts till monarkens person. Dessutom försköts tilltalet successivt, från sociala eliter till att även innefatta stads- och landsbefolkning. Därmed syftar undersökningen enligt Johansen till att studera förändringen i hur fenomenet *avsändare-budskap-recipient-mottagande-rum* gick till.

För att tillfredsställa undersökningens krav på 1) iscensättningar som möjliggör komparationer med Frankrike och England, 2) permanenta offentliga iscensättningar, 3) offentliga rum och 4) rum där en avsedd recipient fanns tillgänglig med förmåga att läsa enväldets budskap, avgränsas materialet i stor utsträckning till Köpenhamn. Avgränsningen motiveras ytterligare av att Köpenhamn var det av enväldet i särklass mest använda området under perioden. Detta följer författarens hypotes att den offentliga propagandan och den närvarande makten koncentrerades till Köpenhamn som en del i dansk-norska enväldets centraliseringspolitik, vilket skiljde sig från den geografiska spridning som enväldet fick i Frankrike och England. Även om Köpenhamn formar ryggraden i studien strävar Johansen efter att lyfta enväldets gestaltning i resten av kungarikets offentlighet, varför bland annat provinsstäders offentliga rum, inredningar i lantkyrkor, lagtexter och medaljer används. Därtill analyseras gjutjärnsspisar med kungaporträtt i privata hem, vilket enligt författaren gör det möjligt att gestalta hur en offentlig kunglighet spreds över riket till en större allmänhet i den privata sfärens offentlighet.

Det dansk-norska enväldets iscensättning och förändring i det offentliga rummet studeras i sju kapitel som följer den kronologiska utvecklingen i Danmark-Norge, och fokuserar i fem kapitel på hur detta gestaltades i Köpenhamn. Kapiteln om Köpenhamn utgörs av djupstudier av kungamonogram och avbildningar på fortifikationsverk, stadsportar, rytartstatyn på Nytorget, byggnader för stad- och

statsadministration, militära byggnader och kyrkor. Med dessa institutioner täcker författaren in byggnader som svarar väl mot materialavgränsningen och syftet, vilket ramar in en period som sträcker sig från 1660-tal till 1740-tal. Till detta fullgoda material fogas även ett stort antal medaljer, etsningar, epitafier, regalier, stadsvapen, castrum doloris och resonemang kring provisoriska triumfbågar utanför Köpenhamn. I ytterligare två kapitel undersöks hur iscensättningen gjordes utanför Köpenhamn, starkast genomförd i analysen av landsbygdskyrkor i det dansk-norska konungariket, och i en mindre offentlig sfär där lagböckers etsningar av konungen och gjutjärnsspisar med kungabilder analyseras.

I komparationen med främst Ludvig XIV:s Frankrike belyser författaren hur det dansk-norska enväldet genomgående använde sig av det offentliga rummet på ett för tiden helt nytt sätt för att begripliggöra makten för undersåttarna. Under periodens tidiga skede gestaltades den enväldige monarken som en gudomlig, allenarådande krigisk hjälte och kejsare, för att under 1600-talets slut ge plats åt naturvetenskapliga, merkantila och upplysta ideal. Ett av de starkaste tecknen på enväldet var enligt författaren de martialiska kopplingarna som gjordes med triumfgrupper i varierande form och utformning och gestaltandet av kungen som en krigisk hjälte, vilket tillsammans med de starka stilistiska anknytningarna till det antika Rom visade upp enväldet som ett omiskännligt system som vilade på vapenmakt och antik kejsarlig maktfullkomlighet. Sida vid sida med dessa omgärdades kungamakten av klassicistiska, mytologiska och teologiska ideal och figurer för att ytterligare förhöja kungamakten för olika publikter, som i huvudsak enligt författaren följde den franska förlagan som den hade instiftats av Ludvig XIV.

Materialets läsning leder Johansen till slutsatsen att den dansk-norska offentliga iscensättningen av enväldet var olik den i Frankrike och England, i sådan måtto att maktmani-

festationer i Danmark-Norge i hög grad begränsades till stadsrummet i Köpenhamn. Maktcentraliseringen var därmed mycket mer genomgående i Danmark-Norge än i Frankrike och England, vilket enligt författaren resulterade i att Köpenhamn under det tidiga enväldet blev den mest utpräglade kungahuvudstaden i hela Europa. Det tidiga enväldets användning av Köpenhamn ledde enligt Johansen till att propagandan engagerade en större offentlighet än vad som var vanligt under 1600-talets början. Strategin att förkroppsliga kungen och göra de allegoriska maktformerna mer begripliga, lyckades enligt författaren. Det nya formspråket inkluderade en större offentlighet i Köpenhamn och riket, genom att göra dem förtroliga med anletsdragen på sin monark när de beskådade honom på flertalet platser i staden. I de ytterst få fall som oppositionen gjorde sig hörd var denna centrerad enbart till enväldets början och till Köpenhamn, vilket visar att de enväldiga kungarnas visuella politik i staden fungerade. Att enväldet även markerades i kyrkor på landsbygden och genom gjutjärnsugnar på ett för tiden unikt sätt innebar enligt Johansen att propagandans spridning i den privata sfären nådde en stor del av befolkningen, vilket ger det dansk-norska enväldet en särställning i jämförelse med resten av Europa.

De intressanta resultaten till trots finns det en del invändningar att resa mot Johansens avhandling. Det gäller metodval, begreppsapparatur, akribi, relation till forskningsläget och forskningsmässig transparens, aspekter som jag ska gå igenom i det följande. Offentlighet är kanske det viktigaste begreppet för Johansens analys av enväldet. Undersökningen låter emellertid läsaren sväva i okunnighet om begreppets empiriska operationalisering. Att offentliga byggnader och statyer utgör en grundval för analysen av det offentliga rummet görs outtalat, men hur källor av typen pamfletter, medaljer, ritningar på ej genomförda byggnader, kungaporträtt på lagtexter och gjutjärns-

spisar passar in i en analys av det offentliga rummet hade behövts utvecklas ytterligare av författaren. Begreppsmässigt hade det även behövts ett mer utvecklat resonemang om vad det faktiskt är för interaktion som sker mellan statyer och byggnader å ena sidan och recipienter å andra. Som det nu är använder sig Johansen av en semiotisk begreppsförståelse som analysen igenom verkar förutsätta recipientens universella läskunnighet och uppmärksamhet, vilket resulterar i en analys som reducerar recipienten till en medborgare som uppmärksammat betraktar allt och nickar instämmande. Problemet med detta perspektiv på mottagare blir särskilt tydligt i ett rumsligt avseende, eftersom författarens utgångspunkt är att alla medborgare har tillgång till alla rum. Det bortser från den sociala territorialisering som bland annat Karin Sennefeldt har lyft fram i *Politikens hjärta* (2011). Detta blir än tydligare genom att författaren inte klargör vilka offentliga rum det är som skall analyseras, utan Köpenhamn ses som ett enda offentligt rum som endast begränsades av stadsmurarna. Enväldet blir på så sätt en statisk process där förmedlarens tilltal godtas, och inte en ständigt pågående dynamisk praktik som pendlar mellan ordning och oordning i mötet med omgivningen. Johansen visar inte heller vad det är den kungliga representationen i det offentliga rummet föreställs göra. Med ett så stort fokus på att iscensättningen genom statyer, byggnader och andra föremål var socialt betydande i en mellanmänsklig interaktion, saknar jag en diskussion med utgångspunkt i det stora forskningsfält som analyserat materiell kultur. En sådan diskussion hade kunnat bidra till en argumentation om och hur föremål och byggnader hade agens eller ej i denna interaktion. Ett resonemang om vad det faktiskt är som sker genom statyns och konstens förekomst hade kunnat lyfta de analytiska resultaten ytterligare. I den teoretiska diskussionen om offentlighetsbegreppet lyfter Johansen vidare att kritik höjts mot Habermas teser, men diskuterar inte vad

denna kritik består i eller hur han positionerar sig mot denna. Det går självfallet att använda sig av Habermas väletablerade teorier, men jag hade gärna sett att författaren mer utförligt diskuterade vad som är för- och nackdelarna med Habermas och inte enbart hur den skall användas, samt hur han positionerar sig mot den kritik som Johansen själv uppmärksammat läsaren om finns mot Habermas.

Ett begrepp som däremot redovisas utförligt är propaganda, vilket utreds på ett tillfredsställande sätt av författaren. I denna diskussion om propaganda hade jag dock gärna sett att författaren diskuterade eller teoretiserade kring maktbegreppet och inte enbart fokuserade på propaganda. Både begreppet propaganda och envælde redovisas författaren väl, men det hade varit givande med en utläggning, teoretiskt som empiriskt, om vilka skillnader som författaren anser finns mellan envældets legitimering och annan maktlegitimering, särskilt eftersom Johansen framhåller envældets unikum i formerandet av offentliga rum. Problemet med avsaknaden av en sådan diskussion blir påtaglig när krigiska, antika och romerska konstideal ses som bevis på just envældet, när samma formspråk återfanns allmänt utbredd inom Europas politiska elit vid den här tiden, oavhängig envældet som politisk styrelseform och till om med av en kunglig kontext.

Metodmässigt saknar jag en ordentlig diskussion om varför komparationen med just Frankrike och England anses vara analytiskt värdefull. Det anförda urvalskriteriet för att använda dessa kungadömen i en komparation med Danmark-Norge är att de införde envældet under 1660-talet, vilket är ett problematiskt urvalskriterium eftersom övriga skillnader mellan länderna är mycket stora, trots denna gemensamma nämnare. En diskussion om komparationens uppenbara problem med enheter som skiljer sig stort från Danmark-Norge saknas därtill. Med författarens intention att visa hur envældet tog sig uttryck i ett urbant centrum och i det perifera Norge, stäl-

ler jag mig frågande till varför en komparation med Sverige-Finland under dess enväldeperioder inte gjordes, detta särskilt eftersom länderna hade tillåtit Johansen att göra komparationer grundade på fler gemensamma nämnare än de som försvarade urvalet av Frankrike och England.

Enligt författaren fyller denna studie ett tomrum i historieskrivningen om envældets visuella propaganda, ett anspråk som ter sig något märkligt i ljuset av det presenterade forskningsläget, där författaren redovisar elva historiker och konstvetare som har fokuserat på det danska-norska envældets gestaltning. Vad som utgör bristerna i den tidigare forskningen samt hur Johansen positionerar sig i förhållande till forskningsläget utvecklas inte vidare av författaren, vilket hade varit en diskussion som gjort studiens bidrag till befintlig forskning mer övertygande för läsaren. I forskningsorienteringen redovisas främst studier som har gjorts på det dansk-norska envældet och här önskar jag att Johansen tagit ett större grepp och gett exempel på hur det internationella forskningsläget ser ut. Från svenskt håll kan nämnas den forskning som har gjorts av Märten Snickare i *Envældets riter: kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (1999) och Mikael Alms *Kungssord i elfte timmen: språk och självbild i det gustavianska envældets legitimitetskamp 1772-1809* (2002). En studie som sannolikt hade bidragit starkt till Johanssens egen är Johan Erikssons *Kondottiärfurstarnas visuella retorik* (2002). Det enda som på ett övergripande plan skiljer dessa två undersökningar åt är den geografiska och kronologiska kontexten.

Det material som Johansen har använt är mycket omfattande och mångfacetterat, vilket är mycket lovt. Dock hade analysen av material såsom pamfletter, medaljer, kungaporträtt på lagtexter och ritningar på ej genomförda byggnader behövt en separat metod- och materialdiskussion. De innebär en annan typ av offentlighet än uppförda byggnader med

kungabyster i det urbana och rurala samhället, då de tilltalar en särskild och utvald publik såsom arkitekter och jurister, en publik som är svår att hänföra till "offentligheten". Detta intressanta material hade med fördel för analytisk skärpa kunnat samlas i separata kapitel, vilket författaren har valt att göra för gjutjärnsspisar. När Johansen håller sig till syftet och material som utan friktion kan hänvisas till det offentliga rummet är analysen dock väl genomförd och relevant.

Den största invändning som kan göras mot avhandlingen handlar dock om forskningsmässig transparens. Notapparaten är avhandlingen igenom bristfällig, vilket är ett stort problem då det nästintill omöjliggör att se författarens empiriska arbete och tolkningar. I stor utsträckning innehåller noterna hänvisningar till referenslitteratur. Jag är övertygad om att Johansen gjort ett grundligt arbete och det är därför beklagligt att han inte synliggör detta i noterna. Därtill är inte källförteckningen separerad från övrig litteratur i referenslistan, vilket tillsammans med noternas bristfällighet gör det svårt att kontrollera avhandlingens ut-sagor. Därtill finns det i avhandlingen en stor mängd bilder utan källhänvisning.

Sammanfattningsvis har Johansen i sin studie av det dansk-norska enväldets iscensättning i det offentliga rummet satt upp ett gott syfte som i stort följer Peter Burke studie *The Fabrication of Louis XIV* från år 1992. Materialet omfattar bland annat offentliga civila och militära byggnader, statyer, kyrkointeriörer, samt kvasi-offentliga föremål såsom medaljer, lagtexter och gjutjärnsspisar, och är ett intressant och välanalyserat material som visar på enväldets maktrepresentation främst i Köpenhamn men även utanför. Avgränsningen i tid och rum är god och välmotiverad. Metodologiskt ställer jag mig dock kritisk till att jämföra enväldet i Danmark-Norge med Frankrike och England, eftersom de är länder som är svåra att jämföra med studieobjektet. Avhandlingen har även flera

analytiska och formella brister. Johansen hade utförligare behövt motivera sin förståelse och operationalisering av maktbegreppet och hur han ställer sig till den roll som materiell kultur får i sociala samspel. En positionering mot det etablerade forskningsläget och den kritik som väckts mot Habermas offentlighetsteori hade varit värdefull. Det enskilt största problemet är dock att notapparaten och källtransparensen är bristfälligt genomförd, vilket leder till att det är svårt att se och kontrollera författarens materialarbete och analytiska påståenden.

Alexander Engström

Anita Wiklund Norli, *Gud velsigne mit høye og Naadige herscab, som mig haver forundt arbejde: Sosiale og kulturelle forhold bland arbeider ved Fritze jernverk i perioden 1690–1790*, avhandling for graden philosophiae doctor (Oslo: Institutt for arkeologi, konservering og historie, 2017). 442 s.

Den tidigmoderna norska järnindustrin var liten. När man beräknat att den svenska produktionen av stångjärn vid mitten av 1700-talet uppgick till omkring 40 000 ton så pekar uppskattningar av den norska tillverkningen på siffror som nådde ungefär tio procent av den nivån. En norsk studie ger för visso högre tillverknings-siffror för tackjärn, men samtida svenska reseberättelser noterar att norska verk tillverkade mellan 4000 och 5000 ton stångjärn under 1760-talet. Den norska järntillverkningen var "liten" även om man ställer den i relation till annat bergsbruk i Norge. När de svenska resenärerna Anton Swab och Nils Psilanderhielm avslutade sina reflektioner från en resa i det västra grannlandet under 1720-talet konstaterades att "Ib-land Norriges Rikets förnämsta förmoner" fanns skogarna, "Fiskerierne" samt "Bergvärken". Om den sistnämnda näringen berättade